

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.4:343.988

ЗНАЧЕННЯ «ВИНИ ПОТЕРПІЛОГО» У ЗЛОЧИНАХ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ВИРОБНИЦТВА

THE MEANING OF “CONTRIBUTORY GUILT” IN OCCUPATIONAL SAFETY CRIMES

Бахуринська О.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті здійснюється аналіз поняття «вина потерпілого» та його кримінально-правового значення. Автор узагальнює наукові підходи до визначення співвідношення понять «неправомірне поведінка потерпілого» та «вина потерпілого». Особливу увагу приділяється впливу неправомірної поведінки потерпілого на кримінальну відповідальність у злочинах проти безпеки виробництва, передбачених розділом X Особливої частини КК України. Наголошується на необхідності визначення критеріїв оцінки проявів неправомірної необережної поведінки потерпілих у злочинах проти безпеки виробництва з метою конкретизації вини обвинуваченого та індивідуалізації його відповідальності.

Ключові слова: неправомірне поведінка потерпілого, «вина потерпілого», необережність, груба необережність, злочини проти безпеки виробництва.

В статье осуществляется анализ понятия «вина потерпевшего» и его уголовно-правового значения. Автор обобщает научные подходы к определению соотношения понятий «неправомерное поведение потерпевшего» и «вина потерпевшего». Отдельно уделяется внимание влиянию неправомерного поведения потерпевшего на уголовную ответственность в преступлениях против безопасности производства, предусмотренных разделом X Особенной части УК Украины. Акцентируется на необходимости определения критериев оценки проявлений неправомерного неосторожного поведения потерпевшего в преступлениях против безопасности производства с целью конкретизации вины обвиняемого и индивидуализации его ответственности.

Ключевые слова: неправомерное поведение потерпевшего, «вина потерпевшего», неосторожность, грубая неосторожность, преступления против безопасности производства.

The article analyses the concept of “contributory guilt” and its criminal legal meaning. The author synthesizes the scientific approaches to defining the ratio of such concepts as “victim’s misconduct” and “contributory guilt”. Special attention is paid to the influence of the victim’s misconduct on the criminal liability in occupational safety crimes envisaged by Section X of the Special part of the Criminal Code of Ukraine. The author emphasizes the need to determine the assessment criteria of the victim’s negligent misconduct in occupational safety crimes in order to specify the accused’s guilt and to personalize his/her liability.

Key words: victim’s misconduct, “contributory guilt”, negligence, gross negligence, occupational safety crimes.

Постановка проблеми. Проблема детермінуючої ролі поведінки потерпілого, визначення її значимості для встановлення кримінальної відповідальності винуватої особи є вельми складною кримінально-правовою проблемою, яка ні в теорії, ні в слідчій і судовій практиці не має єдиного вирішення.

У справах про злочини проти безпеки виробництва, відповідальність за які передбачена у ст.ст. 271–275 КК України, проблема поведінки потерпілого розглядається через призму так званої «привхідної причинності», коли між порушенням вимог безпеки виробництва особою, відповідальною за забезпечення дотримання цих вимог, та суспільно небезпечними наслідками у вигляді шкоди здоров’ю потерпілого або його смерті втручаються інші фактори, за відсутності яких такі наслідки не настали б. Зазначені фактори отримали назву «привхідних», до яких належать природні фактори, технічні процеси,

діяльність невинуватої особи, вина потерпілого або злочинна поведінка іншої особи тощо. Правильна оцінка ролі привхідних сил у механізмі спричинення суспільно небезпечних наслідків набуває у кримінальному праві суттєвого значення, оскільки межі та обсяг відповідальності особи, яка порушила певні вимоги безпеки, перебувають у залежності від характеру таких привхідних сил.

Стан опрацювання. Вітчизняні та зарубіжні вчені, що вивчали питання кримінальної відповідальності за порушення вимог безпеки виробництва (а так само вимог безпеки в інших сферах життєдіяльності), зокрема, В.І. Борисов, Е.М. Зінченко, І.П. Лановенко, Г.П. Чангулі, Г.С. Крайник, О.О. Пашенко, О.О. Дудоров, В.А. Мисливий, Н.В. Нетеса, В.К. Окнян, О.В. Таран, М.С. Грінберг, І.М. Тяжкова, О.Б. Сахаров, В.Д. Вешняков, О.А. Смик, проблему «привхідної причинності»

у цих категоріях злочинів одностайно відзначають як найбільш складну для вирішення.

Кримінально-правове та кримінологічне значення поведінки потерпілого від злочину досліджували у наукових працях Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, П.С. Дагель, О.М. Джужа, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, В.С. Мінська, Є.М. Моїсєєв, Д.В. Рівман, В.Я. Рибальська, А.Л. Репецька, М.В. Сенаторов, Е.Л. Сидоренко, В.О. Туляков, Л.В. Франк та інші вчені.

У наукових працях найбільш поширеним (хоча і не єдиним), узагальненим терміном для позначення поведінки потерпілого як одного з факторів, що впливає на підстави та обсяг кримінальної відповідальності, став термін «вина потерпілого». Питання про вплив «вини потерпілого» на розвиток причинного зв'язку та кримінальну відповідальність суб'єкта порушення вимог безпеки виробництва не стали предметом глибоких спеціальних наукових досліджень і тому видаються проблемними – умовність цього терміна, використання у тому ж аспекті поряд із терміном «вина потерпілого» інших термінів, невизначеність змісту відповідних понять на нормативному рівні і неоднозначність щодо їх розуміння на доктринальному рівні викликають суперечливе сприйняття співвідношення об'єктивних та суб'єктивних характеристик відповідної поведінки потерпілого і, у свою чергу, ускладнює роботу правозастосовчих органів у процесі з'ясування правомірності такої поведінки.

Метою статті є продовження дослідження проблемами «вини потерпілого» у злочинах проти безпеки виробництва на підставі аналізу наукових підходів та правозастосовчої практики.

Виклад основного матеріалу. Встановлення та врахування усіх особливостей «вини потерпілого» є важливим для об'єктивної оцінки правосуддям вчиненого діяння, конкретизації вини особи, яка порушила вимоги безпеки виробництва. Вина та каузальна поведінка потерпілого в конкретних випадках може пом'якшити кримінальну відповідальність такої особи або ж взагалі виключити її.

Підкреслюючи умовний характер терміна «вина потерпілого», варто звернути увагу на те, наскільки адекватно поняття «вина потерпілого» відображає сутність явища, адже від обраного для позначення відповідного явища терміна очікується така адекватність. Аналізуючи універсальні (стосовно різних видів кримінально-правових ситуацій), переважно віктимологічні, аспекти «вини потерпілого», і підкреслюючи умовність цього терміна, більшість авторів під «виною потерпілого» розуміють власне його поведінку, що зумовила настання шкоди; окремі ж науковці схильні надавати цьому правовому явищу більш вузького юридичного характеру, визначаючи його як суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності.

В.О. Туляков однією з «форм вираження вини потерпілого, найбільш тісно пов'язаної з процесом віктимізації і цілком відповідної традиційним віктимологічним уявленням про роль деяких потерпілих у механізмі злочинної поведінки,

визначає негативну поведінку потерпілого, що сприяє скоєнню злочину» [1, с. 11].

В.С. Мінська включала в це поняття лише об'єктивну характеристику поведінки потерпілого, зазначаючи, що «психічне ставлення потерпілого до своєї поведінки не має значення для оцінки її як провокуючої»; авторка заперечувала проти терміна «вина потерпілого», віддаючи перевагу терміну «негативна поведінка потерпілого», під якою розумілася «не лише поведінка, що містить в собі склад якогось правопорушення, але й дія (бездіяльність), вчинена без вини, а також дії осіб, що не досягли віку кримінальної відповідальності, та неосудних осіб» [2, с. 15–16].

Про дотримання такого ж підходу можна судити, з огляду на окремі праці науковців, які досліджували питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері безпеки праці, але суперечливість окремих позицій тільки підкреслює проблемність питання. Зокрема, М.С. Брайнін та С.А. Квелідзе, враховуючи умовність для кримінального права терміна «вина потерпілого», зазначали, що «більш правильним було б говорити не про вину, а про необережність самого потерпілого, про його неправомірну поведінку» [3, с. 82]. Використання термінів «необережність» та «неправомірна поведінка» як синонімів, враховуючи вузьке значення поняття необережності в кримінальному праві, видається неправильним.

Неоднозначно в юридичній літературі вирішується й питання про правомірність поведінки потерпілого, що розглядається в контексті поняття «вина потерпілого». Більшість криміналістів, що вивчали зазначену проблему, наголошують, що впливати на вирішення питання про виключення чи пом'якшення кримінальної відповідальності особи, яка своїми діями створила умови для заподіяння шкоди, може лише неправомірна (негативна, протиправна) поведінка потерпілого. Прихильниками такої позиції, окрім попередньо згаданих авторів, є І.П. Лановенко, Е.М. Зінченко, М.С. Грінберг, В.І. Борисов, Г.С. Крайник, М.В. Сенаторов та інші вчені. Але при цьому у працях не завжди уточнюється конкретний юридичний і галузевий характер такої неправомірності.

На думку Е.Л. Сидоренко, до протиправної поведінки потерпілого належать «усі діяння, які відхиляються від правопорядку: злочини; адміністративні, дисциплінарні проступки; цивільно-правові делікти; зловживання правом; об'єктивно протиправна поведінка малолітніх, неосудних; незначні відхилення від вимог юридичного режиму та іншу поведінку, що суперечить праву та здатна потягти за собою застосування заходів юридичного захисту або виховного характеру тощо» [4, с. 124–126].

Таким чином, тут під протиправною (неправомірною) поведінкою потерпілого розуміється дія чи бездіяльність особи, яка об'єктивно не відповідає вимогам правових норм і не обов'язково перебуває під контролем його свідомості і волі. Таке визначення цілком виправдане для вивчення впливу поведінки потерпілих у різного роду віктимних ситуаціях

(перш за все, провокуючих) при вчиненні злочинів проти особи, власності, статевої недоторканності, громадського порядку та моральності тощо.

Узагальнений висновок про те, що під «виною потерпілого» загалом розуміють неправомірну (протиправну) поведінку, не викликає заперечень, але кримінально-правове значення як обставина, яка виключає або пом'якшує кримінальну відповідальність особи, яка внаслідок своїх дій створила умови для заподіяння шкоди, така поведінка матиме за наявності таких ознак: неправомірна поведінка потерпілого має перебувати у причинному зв'язку з порушеннями, допущеними обвинуваченим, бути спричиненою шкодою і виявляти хибність свідомості та волі – легковажність чи недбалість із боку потерпілого. У цьому аспекті треба погодитися з позицією Н.Ф. Кузнецової, яка в це поняття включала як «суб'єктивну сторону діяння потерпілого, так і його аморальну чи протиправну поведінку» [5, с. 16].

На практиці у більшості випадків потерпілими у цих злочинах (переважно у злочинах, передбачених ст. 271 та ст. 272 КК України, як найбільш поширених на практиці) стають учасники виробничих процесів – безпосередні порушники певних вимог безпеки, на яких покладається обов'язок дотримуватися таких вимог, зумовлений численними нормативно-правовими актами у сфері охорони праці.

Аналіз спеціальної літератури та матеріалів судової практики свідчить, що окремими об'єктивними проявами «вини потерпілого» у злочинах проти безпеки виробництва переважно визнаються: самовільне застосування небезпечних прийомів, операцій або заборонених засобів чи знарядь із метою полегшення, спрощення чи прискорення робіт; відступ від затвердженої технології; здійснення робіт на працюючих (невимкнених) механізмах; самовільне виконання робіт за відсутності фахових навичок; відсутність взаємодії виконавців робіт; недотримання вимог трудової дисципліни; неправомірний виробничий ризик; легковажність при застосуванні засобів особистого захисту; використання відкритого вогню (паління) в небезпечних виробничих зонах; недостатні знання технологічних процесів; виконання робіт у стані сп'яніння; порушення елементарних правил особистої обережності; неухважність, недбалість, проста забудькуватість або лінощі тощо.

У злочині, передбаченому ст. 275 КК України, «вина потерпілого» може проявлятися, зокрема, у недотриманні спеціальних правил використання промислової продукції, будівель чи споруд, що зазначені в експлуатаційній документації та були доведені до його відома, або звичайних розумних заходів безпечного використання чи експлуатації зазначених об'єктів, що призвело до спричинення шкоди. Принагідно зазначимо, що судова практика щодо цього виду злочину практично відсутня, виявити певні тенденції в частині оцінки впливу поведінки потерпілого на кримінальну відповідальність обвинувачених не видається можливим.

Наведене дає підстави для висновку, що для проявів «вини потерпілого» у злочинах проти безпеки

виробництва загалом характерні легковажне або ж недбале ставлення особи до своїх дій, у такій необережній поведінці присутній вольовий момент, пов'язаний зі здатністю особи до певної самоорганізації та самоконтролю, і це не можна ігнорувати.

Як було проілюстровано вище, ступінь небезпечності окремих проявів неправомірної поведінки потерпілих у злочинах проти безпеки виробництва суттєво відрізняється – від серйозних порушень вимог безпеки, які можуть бути підставою для притягнення до кримінальної відповідальності, до простої необачності, внаслідок якої, поряд з іншими факторами, була спричинена шкода здоров'ю чи життю самого потерпілого.

Закономірно постають питання: які саме за ступенем небезпечності прояви «вини потерпілого» і якою мірою можуть впливати на відповідальність обвинуваченої у порушенні вимог безпеки виробництва особи?

На практиці вирішення цих питань належить до дискреційних повноважень суду, але які ж критерії врахування неправомірної поведінки при встановленні кримінальної відповідальності обвинуваченого при цьому використовує суд і що пропонує кримінально-правова доктрина?

Національне кримінальне законодавство не називає орієнтирів, які б можна було застосувати як такі критерії. На відміну від кримінального, цивільне законодавство таким критерієм визнає ступінь вини потерпілого як обов'язкову умову при встановленні розміру відшкодування шкоди, завданої фізичною особою. Згідно з ч. 2 ст. 1193 Цивільного кодексу України, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Поняття «груба необережність потерпілого» часто (але не завжди зрозуміло й обгрунтовано) на сторінках наукових праць вживається поряд із поняттями «вина потерпілого» й «поведінка потерпілого» у схожому аспекті або взагалі як синонім. Наприклад, В.І. Борисов та Г.С. Крайник зазначають: «При вирішенні питання про відповідальність за ст. 272 КК України необхідно враховувати *поведінку (вину) потерпілого*. Часто нещасні випадки на виробництві настають *із вини (через грубу необережність) потерпілого*» (елементи тексту виділені мною – О.Б.) [6, с. 136].

Диференціюючи прояви поведінки потерпілого у злочинних порушеннях правил охорони праці, М.С. Шалумов виділяє, зокрема, необережність, поєднану з суттєвими порушеннями зазначених правил із боку відповідальних за їх дотримання осіб, та грубу необережність [7, с. 10], таким чином, формулюючи два окремих оціночних поняття.

У п. 3 постанови № 7 від 12 червня 2009 р. «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» Пленум Верховного Суду України також

використовує поняття «груба необережність потерпілого», наголошуючи на необхідності враховувати цю обставину при призначенні покарання у разі визнання підсудного винним.

Вводячи оціночне поняття «груба необережність потерпілого», з яким пов'язуються кримінально-правові наслідки для особи, яка є суб'єктом порушення вимог безпеки виробництва, без роз'яснення змісту цього поняття, Пленум Верховного Суду України залишає невирішеними ряд питань, зокрема: про його співвідношення з положеннями ст. 25 КК України, критерії відмежування грубої необережності від «негрубої», вплив «вини потерпілого» на кримінальну відповідальність обвинуваченого у випадках, коли необережність потерпілого не є «грубою».

У літературі пропонується для відмежування «грубої необережності» від так званої «простої необережності» використовувати більш чіткі орієнтири, якими можна було б послуговуватися на практиці, і запозичити для цього орієнтири цивільно-науки. Так, Е.М. Зінченко зазначав, що оскільки кримінальне законодавство не передбачає поняття «вини потерпілого» і це призводить до певних труднощів при визначенні ступеню вини порушника правил безпеки та потерпілого, слідство та суд для уникнення об'єктивного інкримінування мають скористатися тими ж критеріями, якими керуються суди при розгляді цивільних та трудових справ зі змішаною відповідальністю» [8, с. 82]. При цьому науковець підтримує запропоноване свого часу Н.Ф. Кузнецовою внесення до кримінального закону норми, схожої за змістом із нормою цивільного законодавства про врахування грубої необережності потерпілого при встановленні розміру відшкодування шкоди [9, с. 95].

У цивільно-науці поняття «груба необережність потерпілого» розглядається як різновид необережної форми вини і вживається на противагу умислу при встановленні розміру відшкодування шкоди.

Цивільне право розрізняє грубу необережність та легку (просту) необережність (необачність) як прояви необережної вини у поведінці потерпілого. Більшість цивілістів пропонують розглядати ці поняття, використовуючи положення кримінального права, з деякою цивільно-правовою специфікою, заснованою на положеннях римського права: груба необережність прирівнюється до злочинної самовпевненості (ч. 2 ст. 25 КК України), легка (проста) – до злочинної недбалості (ч. 3 ст. 25 КК України) [10, с. 65; 11, с. 227–229].

Відповідно, груба необережність потерпілого має місце тоді, коли потерпілий через свою необачність не вживає звичайних, мінімальних, елементарних заходів для відвернення шкоди, які мав би вжити на його місці кожен, а під легкою необережністю варто розуміти невжиття потерпілим спеціальних, більш складних заходів, яких би вжила для відвернення шкоди не кожна середньостатистична особа, а більш уважний і обачний учасник цивільних відносин [12, с. 13]. Отже, поділ необережності на грубу та легку (просту), властивий сучасному

цивільно-науці підходу, спирається на ступінь проявленої потерпілим легковажності, неухважності, недбалості, непередбачливості та недбайливості і певною мірою відрізняється від підходів, властивих кримінальному праву.

Цивіліст Б.П. Карнаух пропонує певні орієнтири, які суд має враховувати під час визначення, чи була грубою допущена потерпілим необережність: (а) наскільки очевидними й доступними були заходи обачності, яких слід було вжити, аби уникнути шкоди; (б) яких застережних заходів потерпілий вжив; (в) наскільки конкретним було передбачення шкідливого наслідку; (г) чи не заважала ситуація, що склалася, врівноважено прийняти рішення, через, приміром, стрімкість і надзвичайність подій, котрі розгорталися, наявність загрози життю, здоров'ю тощо; (г) інші обставини, котрі можуть мати значення (наприклад стан сп'яніння) тощо [11, с. 229].

Критерії встановлення в поведінці потерпілого ознак грубої необережності, запропоновані цивілістами для «своїх потреб», цілком можуть бути застосовані у практиці кримінально-правового застосування. Але в будь-якому разі розмежування ступенів необережності пов'язане з аналізом розумної дбайливості, передбачливості, уважності та обачності, виявленої чи невиявленої потерпілим у кожному конкретному випадку. Складністю полягає в тому, щоб точно визначити, що розуміти під цими поняттями в тих чи інших обставинах, як визначити ступінь передбачливості, дбайливості та обачності тощо, виявлених конкретною особою. Всі ці питання віддаються на розсуд суду і, зрештою, їх вирішення залежить від правосвідомості судді.

Для практики характерними є ситуації, при яких слідчі й судді, перебуваючи, в тому числі, й під впливом тяжкого травмування потерпілого, не приділяють потрібної уваги з'ясуванню неправомірності та ступеню необережності самого потерпілого. Поширеним є апеляційне оскарження захисниками засуджених за окремі злочини проти безпеки виробництва обвинувальних вироків судів першої інстанції в частині неврахування «вини потерпілого» у спричиненні суспільно небезпечних наслідків порушення вимог безпеки.

Кримінально-правове значення неправомірної необережної поведінки потерпілого у злочинах проти безпеки виробництва може проявлятися в тому, що вона: а) не впливає на кримінальну відповідальність особи, відповідальної за дотримання вимог безпеки виробництва; б) пом'якшує або ж в) виключає відповідальність такої особи.

Здебільшого необережна поведінка потерпілого не виключає інших причин спричинення шкоди його здоров'ю чи життю, перш за все, різних порушень із боку особи, яка зобов'язана забезпечити дотримання вимог безпеки виробництва, коли остання могла і мала враховувати можливість такої поведінки, і з огляду на цей обов'язок створити умови для уникнення спричинення шкоди іншим особам й у разі їх неправомірної поведінки. В.І. Борисов зазначає: «Якщо навіть привхідні фактори зовнішньо

і виглядають як випадкові явища щодо процесу виробництва, вони втрачають значення випадкових для конкретного, ізольованого порушення, оскільки їх наявність зумовлює закономірний наслідок у вигляді «шкоди здоров'ю», «людських жертв» тощо, приховано закладений у будь-якому порушенні і здатний настати. Ця об'єктивна закономірність розвитку небезпечних процесів враховується при встановленні технічних норм (правил)» [13, с. 58].

Природно, що в таких випадках, за наявності в діях відповідальної особи складу певного злочину проти безпеки виробництва, вона має бути притягнена до кримінальної відповідальності. Але ретельний аналіз та правильна оцінка слідчими та судом об'єктивних проявів та суб'єктивних характеристик неправомірної поведінки потерпілого як детермінуючого фактору в конкретних обставинах завжди залишає можливість врахувати її як обставину, що пом'якшуватиме покарання засудженому.

Тому у разі розв'язання питання, чи є вина у діяльності відповідальної особи, необхідно з'ясувати можливість передбачення нею того чи іншого прояву необережності потерпілого, а також можливість вжиття заходів для запобігання суспільно небезпечних наслідків.

Окремі прояви неправомірної поведінки потерпілих не враховуються, не можуть і не мають враховуватися технічними правилами через несумісність такого врахування з нормальним функціонуванням технічних систем. «У вказаних випадках, – пише М.С. Грінберг, – неналежна поведінка потерпілого та третіх осіб може мати лише одне значення – значення обставини, що виключає кримінальну відповідальність <...> осіб, які беруть

участь в управлінні технікою (контролюють його)» [14, с. 145–146]. Зокрема, це стосується випадків грубого, легковажного й очевидного нехтування потерпілим вимогами безпеки, перш за все, на виробничих об'єктах із небезпечними умовами праці.

Висновки. Викладене дає підстави для наведених нижче висновків. Запропонований у науці термін «вина потерпілого» для позначення неправомірної поведінки потерпілого у злочині є не зовсім вдалим і вельми умовним. Під «виною потерпілого» у злочинах проти безпеки виробництва треба розуміти його неправомірну поведінку, яка перебуває в причинному зв'язку з порушенням вимог безпеки виробництва особою, зобов'язаною забезпечити їх дотримання, та суспільно небезпечними наслідками, і в якій виявляється легковажність чи недбалість із боку потерпілого.

Треба визнати, що недостатня увага до вивчення проблем впливу неправомірної поведінки потерпілого на кримінальну відповідальність особи, яка створила умови для спричинення йому шкоди, породжує неоднозначні та суперечливі наукові висновки та призводить до помилок у правозастосуванні. Ігнорування неправомірних дій потерпілого створює загрозу об'єктивного інкримінування та неповного врахування криміногенних факторів у превентивній діяльності. З огляду на практичні потреби видається перспективним подальше дослідження зазначеної проблеми з акцентом на розробленні чітких та зрозумілих для правозастосувачів орієнтирів та критеріїв оцінки проявів неправомірної необережної поведінки потерпілих у злочинах проти безпеки виробництва з метою конкретизації вини обвинуваченого та індивідуалізації його відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 36 с.
2. Минская В. Ответственность потерпевшего за поведение, способствовавшее совершению преступления. Советская юстиция. 1969. № 14. С. 15–16.
3. Уголовно-правовая охрана безопасности труда в СССР / М.С. Брайнин, С.А. Квелидзе. М.: Юридическая литература, 1977. 143 с.
4. Сидоренко Э.Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон: монография. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. 310 с.
5. Кузнецова Н.Ф. Уголовное значение «вини потерпевшего». Советская юстиция. 1967. № 17. С. 16.
6. Борисов В.І., Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 296 с.
7. Шалумов М. Оценка поведения потерпевшего по делам о нарушениях правил охраны труда. Советская юстиция. 1989. № 20. С. 10.
8. Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. Киев-Донецк: «Вища школа», 1979. 148 с.
9. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. М.: изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с.
10. Церковна О.В. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. Університетські наукові записки. 2010. № 4. С. 63–68.
11. Карнаух Б.П. Вина потерпілого в деліктному праві. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 64. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 223–230.
12. Бурлака І.В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 2015. 22 с.
13. Борисов В.И. Уголовная ответственность за нарушение правил при производстве строительных работ. Х.: Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1977. 114 с.
14. Грінберг М.С. Некоторые вопросы ответственности за преступления в области использования техники. Проблемы борьбы с преступной неосторожностью: Темат. сборник. Т. 175. Владивосток, 1976. С. 131–146.